

XURSHIDA YULDASHEVA,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

“ISHQ RISOLASI” ASARIDA ISHQ, RUH VA GO‘ZALLIK TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abu Ali ibn Sino qalamiga mansub “Ishq risolasi” asari asosida ishq, ruh va go‘zallik tushunchalarining badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Ishqning mohiyati haqidagi qarashlar al-G‘azzoliy, Ibn Rushd va Nosiriddin Tusiyning fikrlari bilan qiyosiy asosda – nazariy va mantiqiy jihatdan solishtirib o‘rganiladi. Maqolada ishq tushunchasining falsafiy asoslari, uning axloqiy-estetik va tasavvufiy talqinlari orqali Sharq tafakkuridagi badiiy va ruhiy kamolot g‘oyalari yoritiladi. Bu esa matnning “ichki ma‘nosi”ni anglashga intiladigan adabiy-nazariy yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi.

Kalit so‘zlar. Ishq, ruh, go‘zallik, Ibn Sino, G‘azzoliy, Ibn Rushd, Tusi, nazariy tahlil, sharq tafakkuri.

Abstract. This article analyzes the artistic and philosophical interpretation of the concepts of love, spirit and beauty based on the work “Treatise on Love” by Abu Ali ibn Sina. Views on the essence of love are studied on a comparative basis - theoretically and logically - with the thoughts of al-Ghazali, Ibn Rushd and Nasir al-Din Tusi. The article sheds light on the philosophical foundations of the concept of love, its ethical-aesthetic and mystical interpretations, and the ideas of artistic and spiritual perfection in Eastern thought. This is in harmony with literary and theoretical approaches that seek to understand the “inner meaning” of the text.

Keywords. Love, spirit, beauty, Ibn Sina, Ghazali, Ibn Rushd, Tusi, theoretical analysis, Eastern thought.

A bu Ali ibn Sino o‘zining “Ishq risolasi” asarida ishqni borliqdagi harakat va taraqqiyotning asosiy negizi sifatida ta’riflaydi. Unga ko‘ra, har bir mavjudot o‘z mohiyatini ro‘yobga chiqarishga intiladi, bu esa ishq deb ataladi. Bu g‘oya Ibn Sinoning aristotelcha “enteleksiya” (yakuniy sabab) va neoplatonik emanatsiya (zotdan zohir bo‘lish) konsepsiyalarini uyg‘unlashtirgan metafizik tafakkuridan kelib chiqadi.

Ishq Ibn Sinoga ko‘ra, faqat hissiy holat emas, balki aqliy va ma’naviy kuch bo‘lib, barcha mavjudotlarni o‘z ideal holatiga yetaklaydi. U shunday yozadi: “Har bir narsa o‘zining mukammalligiga erishishni istaydi. Bu esa uning haqiqiy ishqidir” [1: 30].

Ibn Sino ishqni uch darajaga bo‘ladi:

- tabiiy ishq – jismlarning o‘z tabiiy joyiga intilishi (masalan, toshning yerga tushishi);
- hayvoniy (nafsiy) ishq – sezgi va hissiyotlar orqali paydo bo‘ladigan tortishuvlar;
- aqliy va ilohiy ishq – ruhning komillikka, haqiqiy go‘zallikka (ya’ni ilohiy haqiqatga) bo‘lgan intilishi.

Bu tasnifda faqat jismoniy sevgi emas, balki ontologik, axloqiy va ruhiy qatlamlar ham qamrab olingan bo‘lib, bu keyinchalik Rumi, Attor, Navoiy kabi tasavvufiy adabiyot vakillari poetikasiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Go‘zallik tushunchasi. Ibn Sino go‘zallikni “nisbatlarning uyg‘unligi”, “tartib va muvofiqlik”

deb talqin qiladi. Bu qadimiy yunon falsafasidagi “harmoniya” g‘oyasi bilan hamohang. Uning fikricha, inson ishq ko‘z bilan emas, qalb bilan anglanadigan go‘zallikni istaydi: “Mahbubning go‘zalligi – shaklning go‘zalligidir, ammo aql ahli shakl ortidagi mohiyatni sevadi” [1: 33].

Bundan ko‘rinadiki, Ibn Sino nazarida go‘zallik – ilohiy haqiqatning tajallisi, ishq esa – ruhning unga bo‘lgan oshuftaligi. Bu yondashuv Sharq adabiyotidagi “go‘zallik orqali Haqqa yetish” g‘oyasining nazariy asosini tashkil etadi.

Ibn Sinoning “Ishq risolasi”dagi g‘oyalarini tahlil qilgan rus olimi I.S.Serebryakov asarni quyidagicha baholaydi: “Bu risola Sharqda neoplatonik falsafaning go‘zallik va ishqqa doir qarashlarini eng mukammal tarzda aks ettiradi” [2: 296].

Serebryakovga ko‘ra, Ibn Sino Plotin, Aristotel, va Platon qarashlarini uyg‘unlashtirgan holda, ishqni g‘oyaviy dunyoga yetaklovchi quvvat sifatida talqin qiladi. Bu esa uni faqat faylasuf emas, balki mumtoz estetik tafakkur egasi sifatida ko‘rsatadi.

Islom falsafasi va tasavvuf tafakkurining yirik namoyondalaridan biri bo‘lgan Imom Abu Homid al-G‘azzoliy ishq tushunchasini faqatgina hissiy holat emas, balki qalbni poklaydigan ilohiy ne‘mat, ma‘naviy tajribaning eng oliy bosqichi deb tushuntiradi. U bu mavzuga “Ihyo ulum ad-din” (“Diniy ilmlarning qayta tiklanishi”) [3] va “Kimyoyi saodat” (“Saodat kimyosi”) [4] asarlarida alohida to‘xtalgan.

G‘azzoliyga ko‘ra, muhabbat (ishq) – Alloh bilan qalbiy aloqa o‘rnatishning asosiy vositasidir. U bu tuyg‘uni “qalbning mutlaq jalb etilishi, dunyoviy narsalardan yuz o‘girishi” sifatida tavsiflaydi. U shunday yozadi:

“Muhabbat qalbni to‘laligicha band etadi. Shundayki, u hech narsani xayoliga ham keltirmaydi, muhabbatidan boshqa” [3: 28].

Bunday yondashuvda ishq – bu ma‘naviy jazba, Allohga bo‘lgan ruhiy harakat bo‘lib, u qalbni nafs xohishlaridan tozalaydi va insonni ilohiy haqiqat sari olib boradi.

“Kimyo-yi saodat” asarida G‘azzoliy ishqni quyidagi tarzda tasniflaydi: jismoniy muhabbat – insonning tabiiy ehtiyojlariga asoslangan sevgisi, ma‘naviy muhabbat – qalbning ilohiy nurlarga, go‘zallikka oshuftaligi, ilohiy muhabbat – Haqning o‘zini sevish, Allohga bog‘lanish orqali ruhni poklash [4: 54].

G‘azzoliy ta‘limotida muhabbat bu qalbning ilohiy nurlanishi, uning taqdiri va istiqboli bilan bog‘liq ruhiy holatdir. U ishqni inson komillikka intiladigan ichki harakati sifatida tushunadi [4].

Ibn Sino ishqni falsafiy-metafizik nuqtai nazardan (ya‘ni, mavjudlikning harakatlantiruvchi kuchi sifatida) izohlagan bo‘lsa, G‘azzoliy uni tasavvufiy-ma‘naviy yuksalish nuqtai nazaridan tushuntiradi. Boshqacha aytganda, G‘azzoliyga ko‘ra ishq orqali inson nafaqat o‘z ruhini, balki axloqini ham tozalaydi. Bu jihatdan ishq axloqiy yuksalish vositasi hamdir.

G‘azzoliy nazariyasi keyinchalik tasavvufiy adabiyotda keng aks etgan. Ayniqsa, Jaloliddin Rumi, Farididdin Attor, Hofiz, Alisher Navoiy kabi ijodkorlar uning ishq-ruh-ilohiy poklanish triadasini o‘z asarlarida ijodiy tarzda ifoda etishgan. Ularda muhabbat Allohga yetishish yo‘lidagi eng kuchli vosita sifatida tushunilgan.

Ibn Rushd islom falsafasining eng yirik vakillaridan biri bo‘lib, u Aristotel falsafasini mantiqiy aniqlik va tajriba bilan uyg‘unlashtirgan. Uning asarlarida ishq tushunchasi bevosita mustaqil risola tarzida emas, balki ko‘proq “Tolxis kitab an nafs” (“Aristotelning ‘De Anima’ asariga sharh”) [5] va boshqa gnoseologik-falsafiy matnlarda nazariy yondashuv sifatida ko‘zga tashlanadi.

Ibn Rushdga ko‘ra, har bir mavjudot o‘z shakliga (suratiga) yetishishga intiladi. Bu intilish harakatga sabab bo‘luvchi muhabbat bo‘lib, aql orqali boshqariladi. U shunday deydi: “muhabbat harakatning boshlanishidir; u mavjudotni o‘z mohiyatiga intilish orqali yetuklik sari yetaklaydi” [5:15].

Bu fikrda ishq jismoniy hissiyot emas, balki aqlning shaklga yo'naltirilgan ehtiyoji sifatida talqin etiladi. Bunda sezgi orqali aqlga yetadigan go'zallik, ruhni shaklga (formaga) bo'lgan intilishga undaydi.

Ibn Rushd uchun go'zallik bu shakl va mazmunning uyg'unligi. U she'rni ham fikr shakli orqali haqiqatni anglash vositasi deb hisoblaydi. Bu qarash "she'r – poetik silogizm" degan yondashuvda yaqqol namoyon bo'ladi. Unga ko'ra: she'r estetik vosita sifatida shakl (tasvir) orqali ma'no (fikr)ni yetkazadi, poetik obrazlar aqlga emas, tasavvurga ta'sir etadi, ammo u orqali haqiqatga yo'l ochiladi.

Ushbu g'oya adabiy tafakkurda muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, Aristotelning "Poetika" asaridagi ilohiy shaklga taqlid (mimesis) nazariyasi bilan uyg'unlashadi.

Ibn Rushdning ishq haqidagi qarashlarini Ibn Sinoniki bilan qiyoslaganda, ular o'rtasida muayyan o'xshashliklar va farqlar aniqlanadi. Har ikkala mutafakkir ham ishqni insoniy harakatning ichki sababi sifatida tushuntiradilar. Ibn Sino ishqni mavjudotlarni o'z tabiatiga, ya'ni mukammallikka yetaklovchi kuch deb hisoblaydi. Unga ko'ra, bu kuch, aslida, borliqdagi harakatni harakatga keltiruvchi "muhabbat" bo'lib, har bir narsa o'z mohiyatini ro'yobga chiqarishga intiladi. Bu esa ilohiy haqiqatga yetishish yo'li hisoblanadi.

Ibn Rushd ham ishqni harakat manbayi sifatida ko'radi, biroq u bu harakatni aqlga yo'naltirilgan shaklga intilish deb talqin qiladi. Unga ko'ra, ishq bu shaklga, ya'ni formaning mukammalligiga aql orqali yetishishga bo'lgan ichki ehtiyojdir. Demak, har ikki mutafakkir uchun ishq bu intilish, lekin bu intilishning yo'nalishi va mohiyati turlicha: Ibn Sinoda ishq bu metafizik, ilohiy nurga yetaklovchi kuch bo'lsa, Ibn Rushdda u shaklga asoslangan aqliy ehtiyojdir.

Go'zallik borasida ham ularning qarashlari umumiylikka ega, har ikkalasi ham go'zallikni uyg'unlik, muvozanat va shakl mukammalligi orqali ta'riflaydilar. Biroq, Ibn Sino bu go'zallik orqali ilohiy nurni ko'radi, uni ruhiy estetik qiymatga ega deb biladi. Ibn Rushd esa go'zallikni shaklning fikrga mos mukammalligi sifatida, ya'ni fikrning shaklga joylashishi orqali baholaydi.

Aql masalasida muhim farq mavjud: Ibn Sino ishq orqali ilohiy haqiqatga erishish aql orqali amalga oshadi deb qaraydi, ya'ni ishq – bu aqlni yorituvchi quvvat. Ibn Rushd esa aqlni ishqning boshlanish nuqtasi emas, balki uning shakliga yo'naltirilgan yo'l deb ko'radi, uningcha, shaklni aql orqali anglash va unga yetishish zarur.

Nosiriddin Tusiy Sharq falsafasi va axloqiy tafakkurida chuqur iz qoldirgan allomalardan biridir. Uning eng mashhur asari – "Axloqi Nosiriy" ("Akhlāq-i Nāsiri") [6] nafaqat axloqiy masalalarni, balki ishq, ruhiy yetuklik va insonga xos ma'naviy komillik yo'llarini ham o'zida mujassam etgan yirik nazariy-falsafiy risoladir.

Tusiy asarlarida ishq, avvalo, nafsiy quvvat sifatida, keyinchalik esa axloqiy o'sishga xizmat qiluvchi ruhiy omil sifatida tushuntiriladi. Uning ta'rificha ishq – bu jonni go'zallikka bog'lovchi ichki kuchdir. Bu kuch agar to'g'ri yo'naltirilsa, insonni yuksaltiradi, aks holda esa yo'ldan adashtiradi [6: 25].

Demak, Tusiyda ishq – ma'naviy sinov, axloqiy saboq vazifasini o'taydi. Unga ko'ra, ishqni anglagan va uni me'yorida boshqara olgan kishi kamolotga erishadi. Bu jihatdan u ishqni axloqiy poklanish vositasi deb talqin qiladi.

Tusiy go'zallikni shunchaki joziba emas, balki kamol belgisi deb biladi. "Axloqi Nosiriy"da u shunday deydi: "Go'zallikka oshuftalik – bu ruhda mavjud bo'lgan komillikka intilishdir. Bu hol insonni fazilat sari yetaklaydi" [6: 59].

Unga ko'ra, inson go'zallikni sevadi, chunki bu sevgining manbayi kamolga bo'lgan tabiiy ehtiyojdir. Ruhda ishq uyg'onsa, u fazilatli bo'lish, adolatli yashash va o'zini poklash istagini uyg'otadi.

“Axloqi Nosiriy”da tasavvufiy va falsafiy yondashuvlar bir-birini to‘ldiradi. Ishqning tabiati tushuntirilganda, u nafaqat falsafiy tahlilga, balki tasavvufiy ma’naviy tajribaga ham suyanadi. Bu esa uni G‘azzoliyga yaqinlashtiradi.

Misol uchun, Tusiy shunday yozadi:

“Har kimki haqiqiy ishqqa yetgan bo‘lsa, u dunyoviy shahvatlardan forig‘ bo‘lur. Uning qalbi faqat fazilatli fazllarga o‘ch bo‘lur” [6: 18]. Bu g‘oya G‘azzoliydagi “qalbni ilohiy muhabbat tozalaydi” degan fikr bilan uyg‘un.

Ibn Sino va Nosiriddin Tusiy ishq masalasiga turlicha, ammo bir-birini to‘ldiruvchi yondashuvlar bilan murojaat qilganlar. Har ikki alloma uchun ishq – bu inson tabiatidagi chuqur, ichki harakatga sabab bo‘ladigan qudratdir. Biroq ularning bu qudratni qanday talqin qilishi, unga qanday ma’naviy-ma’rifiy yuklamalar bog‘lashida sezilarli farqlar mavjud.

Ibn Sinoga ko‘ra ishq bu mavjudotni harakatga keltiruvchi ilohiy kuchdir. U tabiatning har bir unsurida mavjud bo‘lib, o‘z mohiyatiga, ya’ni mukammal shakliga intilishni ta’minlaydi. Uning fikricha, ishq insonni yuqoriroq haqiqatlarga – ilohiy nur sari yetaklaydi. Bu kuch, agar to‘g‘ri boshqarilsa, insonni haqiqatga olib boradi va uni ruhiy poklanishga eltadi.

Tusiy esa ishqni ko‘proq axloqiy fazilatlarni shakllantiruvchi ichki kuch sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, ishq inson qalbida go‘zallikka bo‘lgan intilishdan tug‘iladi, lekin bu go‘zallik tasodifiy emas – balki ruhiy komillikni aks ettiruvchi go‘zallikdir. Ishq insonni ma’naviy o‘shishga, sabr, shukr, adolat, shijoat kabi fazilatlarni egallashga undaydi. Demak, Tusiy ishqni axloqiy-ruhiy yetuklik sari boshlovchi omil sifatida talqin qiladi.

Go‘zallik haqida ham ularning qarashlari bir-biriga yaqin: har ikkisi go‘zallikni mukammallik, uyg‘unlik, shakl va mazmunning birligi sifatida baholaydi. Faqat Ibn Sinoda bu go‘zallik ilohiy nurning aksidir, Tusiya esa u fazilat timsoli – ya’ni go‘zallik ruhiy yuksaklikning belgisi hisoblanadi.

Shuningdek, aqlning o‘rni ham bu ikki allomada o‘xshash, ammo yo‘nalishi farqlanadi. Ibn Sino aql orqali ilohiy haqiqatni anglash mumkin, deb hisoblaydi. Ishq bu yerda aqlni yorituvchi, haqiqat sari yo‘naltiruvchi vositadir. Tusiy esa aqlni insondagi istak va mayllarni boshqaruvchi vosita deb biladi. Aql ishqni me‘yorlashtiradi, uni halokatga emas, balki kamolotga yo‘naltiradi.

Abu Ali ibn Sino qalamiga mansub “Ishq risolasi” – Sharq falsafiy-adabiy tafakkurida ishq, ruh va go‘zallik tushunchalarining chuqur nazariy tahliliga bag‘ishlangan yirik asarlardan biridir. Bu risolada ishq – nafaqat tuyg‘u, balki ruhiy va metafizik harakatning asosi sifatida talqin etiladi. Ibn Sino ishqni mavjudotlar orasidagi uyg‘unlik va mukammallikka intilish sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, ishq – borliqdagi harakatning ichki quvvatidir va inson bu quvvat orqali ilohiy haqiqatga yetishadi.

Al-G‘azzoliy esa ishqni qalbdagi ma’naviy tuyg‘u sifatida talqin qiladi. Uning “Ihyo ulu-mid-din” va “Kimyoyi saodat” asarlarida ishq, muhabbat va go‘zallik ruhiy poklanish, qalb tarbiyasi va Allohga yaqinlashish vositasi sifatida ko‘rsatiladi. G‘azzoliy uchun ishq qalbni yorituvchi, dunyoviy nafsiy ehtiyojlardan yuksaltiruvchi ilohiy nurlanishdir.

Ibn Rushd esa ishqni shakl va aqlga yo‘naltirilgan intilish sifatida tushuntiradi. Uning qarashlarida ishq – estetik mukammallikni anglash, shakl va mazmun uyg‘unligini idrok qilishga asoslanadi. U ishqni nafsiy kuchdan ko‘ra aqliy ehtiyoj sifatida talqin etadi, bu esa uni G‘azzoliy va Ibn Sinodan farqlantiradi.

Nosiriddin Tusiy esa ishqni axloqiy yuksalishning ichki mexanizmi sifatida ko‘radi. Uning “Axloqi Nosiriy” asarida ishq fazilatli yashashga, go‘zallikka oshuftalik esa axloqiy komillikka intilishga olib boruvchi kuch sifatida izohlanadi [6: 70-71]. Tusiya ishq aql bilan boshqariladigan va fazilatlarni shakllantiradigan axloqiy jarayon sifatida markaziy o‘rin egallaydi.

Mazkur maqolada ushbu to'rt mutafakkirning qarashlari o'zaro qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ishqning falsafiy, axloqiy va estetik talqinlari orqali Sharq tafakkuridagi badiiy-nazariy tafovut va uyg'unliklar baxoliqudrat o'rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ибн Сино. Рисала фи-ль-ишк / Арабчадан русчага таржима, шарҳ ва сўзбоши: И.С.Серебряков. – М.: Наука, 1980. – 96 с.
2. Серебряков И.С. Ибн Сина и его время. – М.: Мысль, 1981. – 312 с.
3. G'azzoliy. Ihyo ulumid-din: Muhabbat, mayl va lazzat haqida kitob. Arab tilidan tarjima: G. Shamsiddin. – Toshkent: Movarounnahr, 2004. – 144 b.
4. G'azzoliy. Kimyo-yi saodat. Arab tilidan tarjima va izohlar bilan nashrga tayyorlagan: A. Yoqubov. – Toshkent: Movarounnahr, 2000. – 286 b.
5. Ибн Рушд. Толхис китаб ан-Нафс / Араб тилидан таржима ва изоҳлар: А. А. Ахмедов. – Тошкент, 1999. – 198 б.
6. Тусий Н. Ахлоқи Носирий / Форс тилидан таржима ва изоҳлар билан нашрга тайёрлаган: Ҳ. Ҳамидов. – Тошкент: Фан, 2006. – 244 б.

